
ІСТОРІЯ

УДК 94(477)... "084":91–047,22

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-5-19

О. Ю. Москаленко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Виникнення географічних знань у первісного населення України (пізній палеоліт, мезоліт)

У статті розглядається процес виникнення і накопичення географічних знань у первісного населення України в пізньопалеолітичний і мезолітичний час. Наголошується на прикладному характері ранньої географії зумовленому потребами ефективного ведення мисливсько-збиральницького господарства. Даний тип господарства зумовлює рухливий спосіб життя, віддалені сезонні міграції за об'єктами промислу. Вироблялися вміння і навички орієнтування на місцевості за різноманітними природними об'єктами земної поверхні та небесної сфери; з'являються перші картосхеми. Приходило усвідомлення особливостей ландшафтних смуг макро і мікрорельєфу земної поверхні, наявної флори і фауни. Накопичувався досвід короткочасного і довготривалого прогнозування погодно-кліматичних умов, формувалося поняття географічного середовища.

Ключові слова: географічні знання, орієнтування, ландшафт, рельєф, мінеральні ресурси, погода, клімат.

Питання виникнення географічних знань є складовою частиною широкої і цікавої та актуальної проблеми зародження і розвитку корисних знань за часів первісності.

В українській історіографії заявлене питання на даний час ще не отримало свого належного висвітлення. Окремі його сегменти у стислому, констатуючо-узагальнюючому форматі вміщені у навчальних посібниках [1], статтях Г. Денисика, В. Жупанського [2]. Значний інтерес становить спеціалізоване дослідження В. Шевченка, присвячене картографічній інтерпретації графічного зображення на мамонтовій кістці з Межирицького пізньопалеолітичного поселення [3]. Не претендуючи на повноту розкриття, автор статті робить спробу відтворення

більш-менш цілісної картини процесу зародження і накопичення географічних знань у первісного населення на теренах України.

Рання первісність – пізній палеоліт і мезоліт за археологічною схемою періодизації історії або рання родова община за етнологічною: характеризується цілковитим пануванням привласнювального господарства – мисливства, рибальства та збиральництва. Специфіка його ведення зумовлювала рухливий спосіб життя як необхідну умову підтримки власного існування. Мисливцям, збирачам, рибалкам конче потрібно було вивчати і досконало знати географію промислових угідь своїх родових общин, шляхи сезонних міграцій та повсякденного пересування тварин, місць гніздування птахів, мережі річок і озер, орієнтуватися на місцевості під час здійснення промислових експедицій, географічні координати різноманітних мінеральних ресурсів, та шляхів до них, вміти передбачати погоду на найближчу, середню і довготривалу перспективу. Інакше кажучи, щоб успішно добувати життєдайний продукт на своїх промислових територіях люди мали засвоїти і пам'ятати всі її прикмети, знати флору і фауну у відповідній територіальній "прив'язці", погодно-кліматичні чинники та орієнтуватися у них безпомилково. Саме так, оволодівши певною сумою географічних знань, можна було успішно вполювати тваринну і пташину здобич, зібрати і заготовити їстівні коріння, ягоди, гриби, лікарські рослини, наловити риби, назбирати річково-озерних молюсків, дістатися до потрібних покладів сировини. Виникла нагальна практична потреба складання первинно "мисленої географічної карти" тих або інших місцевостей, а у подальшій перспективі і вміння орієнтуватися у просторі за допомогою певних умовних "картографічних зображень" [4].

Для доби ранньої первісності відсутні будь-які писемні свідчення появи перших географічних знань. Їхнє виникнення, подальший розвиток фіксуються виключно за археологічними, етнографічними, лінгвістичними та усними джерелами: графічними зображеннями, виконаними на кістках впольованих тварин, залишками використаних родовищ корисних копалин, мінеральної сировини, досліджених археологами, словниковим фондом ранньоїіндоєвропейської прамови мезолітичного часу реконструйованими фахівцями, народним календарем різноманітних погодно-кліматичних прикмет і явищ, який дійшов до нас крізь товщу тисячоліть, завдячуючи усній традиції передачі набутих знань від покоління до покоління під час підготовки підлітків до обряду ініціації – посвяти у дорослу вікову категорію.

Географічні знання на етапі формування за часів первісності мали прикладний характер, виникали і накопичувалися у царині

фізичної географії, як науки про географічне середовище, компоненти земної природи, різноманітні природні комплекси і використання географічних знань на практиці [5]. Одним з найважливіших практичних географічних знань, які первісні мисливці-збирачі опанували і збагачували протягом пізнього палеоліту та мезоліту були знання про особливості природних ландшафтів, рельєфу земної поверхні, різних за висотою, обрисами, будовою і, виходячи з усвідомлених особливостей, уміння раціонально обрати місце для заснування базового поселення або тимчасового сезонного табору.

Пізнюпалеолітична доба збігається у часі з холодним, різкоконтинентальним кліматом валдайської фази Великого льодовика. Уздовж південного краю льодовика, який проходив поблизу верхів'їв Дніпра, Десни, Дону простяглися тундрові обшири, вкриті пагорбами глини, валунами, прильодовиковими озерами, яка поступово переходила у прильодовиковий лісостеп, а ще південніше простяглися холодні степи з острівцями лісостепу по долинах річок і балок [6].

Аридність клімату зумовила велику кількість ясних сонячних днів. Відкриті простори прильодовикових ландшафтів у середніх географічних широтах у поєднанні зі значною кількістю сонячної енергії, яку отримувала земна поверхня, стимулювали процеси фотосинтезу рослин, у першу чергу трав – основного корму, а це сприяло зростанню чисельності промислових тварин. Водночас діяв ефект бумерангу: чим чисельнішим було поголів'я, тим швидше тварини виїдали і витоптували трав'яний покрив, об'їдали гілки кущів та дерев, тим рухливіший спосіб життя вони вели, рухаючись у пошуках кормів, а також здійснювали сезонні міграції [7]. Слідом за ними рухалися і мисливці.

На прильодовикових обширах Північної України основною промисловою твариною був мамонт. Шляхи сезонних міграцій мамонтів проходили річковими долинами. Відповідно стаціонарні зимові поселення розташовувалися у долинах Дніпра, Десни, Дністра, Дону, Осколу, – річки, які текли у меридіональному напрямку та їхніх приток. Промисловики розташовували житла в ярах та балках під захистом високих берегів від холодних північних вітрів (Мізин, Межиріч, Новгород-Сіверський, Гінці). Весною мисливці переходили до легких літніх стійбищ, розташованих топографічно вище на плато, бо саме там влітку паслися промислові тварини. З настанням холодів восени тварини мігрували південніше, а мешканці, заготувавши м'ясо, вовну, шкіри, бивні, кістки верталися до зимівників у річкові долини [8].

У степах Південної України основною промисловою твариною був бізон. Взимку бізони харчувалися гілками кущів у прирічкових

заростях, а навесні переходили на вододіли і плато, де паслися протягом літа нагулюючи запаси жиру. Цим зумовлювалися особливості топографії поселень: зимові помешкання розташовувалися на місцях осіннього забою тварин у долинах, а весною мисливці йшли за бізонами на плато у літні табори; восени знову спускалися у затишні річкові долини для нового полювання і зимівлі (Амвросіївка, Анетівка, Сагайдак).

У горах Карпат мисливці прильодовикових гір улітку на полонинах впольовували куланів, сайгаків, гірських козлів, а взимку у передгірських лісах, куди восени спускалися промислові тварини. Весною знову з передгір'їв вирушали на гірські літні пасовища. Рух здійснювався гірськими долинами, якими траводні піднімалися весною на гірські пасовиська й спускалися з них восени [10].

У фінальному палеоліті у зв'язку з потеплінням і зволоженням клімату мамонтовий фауністичний комплекс зникає. На півночі України його на два тисячоліття заступає північний олень. Він і став тепер основним об'єктом полювання. Влітку олені рухалися у широтному напрямі через швидке поїдання кормів; весною-восени мігрували за меридіаном у південно-північному напрямку. М'ясо, шкури, панти мисливці добували під час колективних весняних і осінніх полювань на річкових переправах прийомомі поволоки, коли олені спускалися до води балками чи руслами невеликих річок [11].

Так протягом річних господарських циклів у пізньопалеолітичних мисливців різних ландшафтних смуг України формувалося уявлення про рельєф земної поверхні, зокрема середні та дрібні форми рельєфу, такі як річкові долини, яри, балки, плато, вододіли, гори і передгір'я, рівнини з їх флорою і фауною. Багатоденні походи за мігруючими тваринами розширювали обрії навколишнього світу; складалося уявлення про географічне середовище.

Одним з найважливіших практичних знань та вмінь у царині фізичної географії, які мисливці-збирачі виробили протягом пізнього палеоліту та збагатили у мезоліті було вміння орієнтуватися у просторі. Сезонні походи за об'єктами промислу могли сягати декількох десятків кілометрів від базових довготривалих поселень. Орієнтування означало здатність визначити своє місцеперебування на місцевості відносно сторін горизонту за допомогою форм рельєфу земної поверхні, якихось деталей на ній, об'єктів небесної сфери, а зорієнтувавшись – знайти потрібний напрямок до об'єктів промислу або потрібних сировинних ресурсів, дотримуватися його на маршруті, а потім повернутися назад на місце постійного чи сезонного проживання.

Археологічні джерела дозволяють досить упевнено стверджувати знання сторін горизонту вже пізньопалеолітичними мисливцями-збирачами. Положення двох груп трубчастих кісток мамонта у четвертому житлі поселення Межиріч у долині р. Росави на Черкащині відповідає лінії південь-північ. Лінія схід-захід фіксується двома великими бивнями, котрі знаходяться за межами житла в горизонтальній площині і звернені опуклими боками до споруди. Отже, споруда має чітке орієнтування у просторі за сторонами горизонту і це переконливо свідчить про знання пізньопалеолітичною людністю України сторін світу, що є природним і необхідним для орієнтування у просторі мисливців-збирачів, які мали здійснювати маршрутні походи по території свого мешкання [12]. На думку автора, можливо, четверте житло Межиріцького поселення крім свого прямого функціонального призначення могло слугувати своєрідним стаціонарним компасом, за яким звірялися, щоб зорієнтуватися перед виходом на маршрути.

У промислових експедиціях орієнтування на місцевості відбувалося за допомогою певних природних об'єктів. Мабуть, першими досить точними і надійними орієнтирами для визначення сторін горизонту були об'єкти небесної сфери – Сонце вдень, Місяць та зорі і сузір'я – вночі. Спочатку були вироблені вміння визначати сторони горизонту за сходом і заходом Сонця. Практичний досвід показував, що, незважаючи на певну зміну розміщення точки сходу світила, протягом року Сонце вранці сходить на сході, перебуває у зеніті на півдні, сідає увечері за обрій на заході. Ще одним денним орієнтиром слугувала полуденна лінія, котра збігається з напрямом тіні, яка опівдні падає від вертикально розташованих предметів або випростаного тіла людини. Безхмарної ночі, а протягом пізнього палеоліту сухість клімату зумовила незначну хмарність і велику кількість ясних ночей, сторони горизонту навчилися визначати за положенням Місяця на небосхилі. У середніх географічних широтах, у межах яких перебувають українські терени повний Місяць перебуває увечері на сході, вночі на півдні, а вранці – на заході; протягом першої чверті – на заході ввечері, на півдні – вночі, на сході – вранці; у останню чверть – вночі на сході, а вранці на півдні. Полярна зірка розташована близько умовного північного полюсу світу відносно горизонту і вказує на північний напрям.

На відкритих передльодовикових обширах пульсуючий льодовик залишив велику кількість морен, поодиноких каменів-валунів. З північного боку вони завжди вкриті мохом та лишайниками; кора берези світліша з південної сторони. Взагалі дерева, які ростуть окремо від інших, мають більше гілок й густіше листя з південної сторони,

оскільки там краще освітлення сонячними променями. З південного боку у лісотундрі та лісостепу розташовувалися і мурашники.

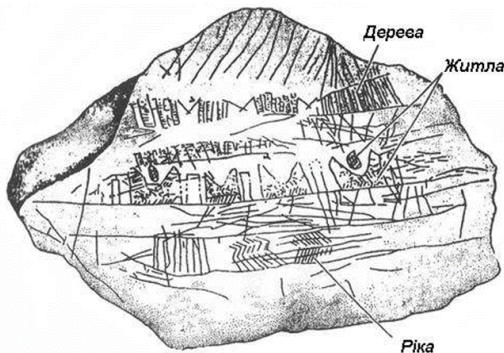
Накопичувався подібний досвід і вміння орієнтування на місцевості протягом багатьох тисячоліть. Самі природні об'єкти не є абсолютно точними вказівниками орієнтування і для надійності мисливці-збирачі ймовірно використовували відразу декілька таких ознак.

Формуванню і накопиченню географічних знань сприяла постійна потреба первісного населення у різних видах сировини. Про кам'яну сировину вже йшлося вище у тексті. Не випадково, що географія найбільш доступних і багатих родовищ співпадала з локалізацією більшості пізньопалеолітичних поселень. Однак деякі види сировини містилися далеко від людських осель. За приклад може слугувати пізньопалеолітична стоянка Добраничівка, розташована на лівому березі р. Супой Яготинського району лівобережної Київщини. Там знайдені знаряддя з гірського кришталю – дуже міцного матеріалу. Його поклади містилися поблизу Сміли на Черкащині, у межах Житомирщини та у Нагольному Кряжі Донбасу. Від Добраничівки ці пункти розташовані на відстані 150, 300 та 500 км. Відповідно [13] на середньо- і верхньодніпровських стоянках Межиріч, Мізин, Тимонівка, Єлісеєвичі для виготовлення ювелірних прикрас використовувалися викопні морські мушлі з виходів аж на північному березі Азовського моря та південнокримського узбережжя. Сировину для виготовлення фарб, зокрема червону вохру на Мізинській стоянці діставали з Харківщини, а на Межиріцькій – з Криворіжжя: дистанційно це 170 та 250 км [14].

Факти наведених археологічних знахідок засвідчують знання пізньопалеолітичною людністю України географії корисних копалин навіть віддалених одна від одної місцевостей на десятки і сотні кілометрів. Добичники долали рівнини й пагорби, річки й річкові вододіли, яри та балки. Відстань вимірювалася приблизно кількістю денних переходів. Такі далекі промислові й обмінні експедиції слугували накопиченню різноманітних географічних спостережень, торувалися шляхи і маршрути, в людській уяві складалася і закарбовувалася "мисленна карта" промислових територій, ближніх і віддалених, отримувалася "практична" географічна інформація про природу, її ресурси. З'являються і перші картографічні зображення.

Унікальним артефактом, котрий ілюструє вміння здійснювати картографування місцевості є уламок мамонтового бивня завдовжки у 21 см з Межиріцької стоянки. На ньому рукою мисливця нанесено чіткий графічний візерунок. Керівник розкопок академік І. Підоплічко першим звернув увагу на те, що малюнок має стилізоване зображення.

Вивчаючи знахідку він відзначив, що чотири куполоподібні фігури у центрі зображення мають означати будівлі [15]. Думку І. Підоплічка підтримав і розвинув відомий український археолог Д. Телегін. За Д. Телегіним "серед різноманітних прямих і кривих ліній, смуг, драбинок, подано чотири підковоподібні фігури з "плямою" вогнищ у центрі. Цілком імовірно, що перед нами дійсно зображення жител з схематичним позначенням нерівностей рельєфу і ландшафту навкруги" [16].

Ґрунтове дослідження Межиріцької знахідки з наступною картографічною реконструкцією здійснив науковий співробітник Інституту географії НАН України, кандидат географічних наук В. Шевченко. Вона настільки вражаюча, що заслуговує на максимальну повноту викладу тексту. За В. Шевченком, "уся композиція малюнку складається з кількох видовжених елементів, що дає змогу визначити зображення як відбиток певної території". Саме так паралельно чергуються елементи місцевості на березі річки: берегова лінія, піщаний пляж, зарості куштів, уступи терас тощо.

Поглиблене вивчення змісту окремих зображень дає все більше підстав говорити про нього як про карту (курсив мій).

Нижче зображень будівель чітко розрізняються дві групи зигзагоподібних відрізків. Це відомий серед археологів інтернаціональний знак води, який, безсумнівно, означає річку. Достовірність відображення підсилюють дві оконтурюючі паралельні лінії – береги.

На протилежному кінці зображення, вище будівель – подвійні відрізки, що дуже нагадують стовбури дерев. Зовсім короткі штришки всередині них можуть означати, що це береза. Характерно, що ці знаки розташовані саме там, де може рости береза – на підвищеній частині долини ріки.

Ще вище – безлісий, можливо, глиняний схил пагорбу, порізаний численними рівчаками, які так чітко видно на малюнку.

Взагалі, поперечні лінії, які перетинають головні видовжені композиційні елементи, можуть означати напрямок "верх-низ" – окремі кущі, дерева, або ж видимі на поверхні лінії – стежки, рівчаки, тим більше, що деякі з них ведуть до самого "низу", до води.

Цікаво, що ламані дрібні штришки на знаках будівель нагадують щелепи мамонта, а саме їх стародавні будівельники використовували для спорудження нижньої частини житла" [17].

Здійснивши змістовний, всебічний аналіз графічної композиції, вигравійованої первісним мисливцем на мамонтів Середнього Подніпров'я В. Шевченко дійшов логічного, обґрунтованого висновку, який є цілком об'єктивним: "Безсумнівно, межирицька знахідка має найголовніші ознаки справжньої карти: оглядовість, вибірковість зображення, використання умовних знаків. Деякі обставини дають підставу говорити навіть про наявність елементів картографічної проекції. Як видно з інших матеріалів розкопок, межирицькі будівлі у плані розташовані не по одній прямій лінії, так як на зображенні. З цього зокрема можна зробити висновок, що давній картограф створював карту, використовуючи точку спостереження, яка знаходилась на протилежному від поселення березі річки, і з якої будівлі зображуються в одну лінію, паралельну руслу річки... і це найстаріша з усіх відомих у світі карт" [18].

Може виникнути питання, а чи спроможна була людина пізнього палеоліту до таких тонкощів картографування, чи не "осучаснив" В. Шевченко вигравійоване зображення на уламку мамонтового бивня? Думаємо, що ні! Антропологічні джерела, зокрема зліпки ендокранів *Homo sapiens* – людини розумної засвідчують не тільки збільшення маси й об'єму мозку порівняно з його еволюційними попередниками, а й ускладнення його структури, прогресивний розвиток лобових частин, де зосереджені асоціативні центри необхідні для функціонування складного абстрактного мислення, формулювання певних понять, образних уявлень, абстракцій; здатність "ставити перед собою певні завдання і розв'язувати їх" [9].

Накопичення і подальший розвиток прикладних географічних знань у первісного населення України мав місце у наступну, мезолітичну добу. Близько 10 300 років тому останній холодний період пізнього льодовиків'я змінився теплим. Помірна зона Європи вкрилася майже суцільними лісами [20]. Відбувається глобальна зміна клімату, ландшафтів, складу рослинного і тваринного світу, настає сучасна геологічна доба – голоцен.

Колишні відкриті холодні простори тундро-степів і рідкого лісостепу північної та центральної частин України почали швидко заростати величезними масивами сосново-березових лісів з домішками ялинки на Поліссі, смерек у Карпатах, а також мішаними листяними лісами з дубу, в'язу, вільшани, осики, клену, ліщини. Лісові галявини Полісся, відкриті ділянки лісостепу, степові обшири вкрилися різнотрав'ям, барвистим килимом польових квітів. Поширилися "голоценові" тварини, серед яких найбільше промислове значення для людини мали тури, лосі, благородні олені, косулі, дикі кабани, бурі ведмеді, а також вовки, лисиці, білки, зайці, бобрі. Нову орнітофауну репрезентували глухарі, тетеруки, куріпки, філіни, сови, ворони, галки, сороки, граки, горобці, синиці; водоплаваючу дичину – лебеді, гуси, качки. Величезні обшири талої води заповнили низини, річки, озера стали середовищем для риб, раків, моллюсків. У теплу пору року в повітрі поширилися комахи, на поверхні землі, в лісах, перелісках, степу – бабаки, хом'яки, щури, миші, ящірки, мурахи тощо. Сформувалися нові ландшафтно-географічні смуги: північна лісова, центральна лісостепова та південна степова з лісами у долинах річок, ярах та байраках. Мисливство продовжувало залишатися провідною галуззю господарства, але зросла роль збиральництва, зокрема річкового – ловлі раків, моллюсків; новим видом господарської діяльності стало рибальство.

Господарська діяльність на вкритих лісовими хащами місцевостях з численними річками, озерами, болотами детермінувала пошук нових прийомів орієнтування на місцевості. Займаючись полюванням, збиральництвом, рибальством для орієнтування на місцевості промисловики підмічали природні явища, прикмети, котрі стали справжньою скарбницею народної географії, не втратили свого значення до сьогодні: на стовбурах хвойних порід дерев смоли завжди накопичується більше з південної сторони, тож протилежна вказує на північ, праворуч буде захід, ліворуч – схід; у поодиноких дерев кора з північного боку тонша, а з південного товстіша і вкрита мохом; листяні породи дерев – дуб, граб, в'яз, клен, акація ростуть на південних схилах пагорбів; мурашники завжди розташовані з південного боку пнів, дерев та кущів. Навесні сніг тане раніше на південних схилах берегів річок та озер, вкриті ще снігом – північ [21]. Опосередковано наявність умінь та прийомів орієнтування в умовах закритих ландшафтів, нерівностей рельєфу з різноманітними породами дерев, річками, озерами, болотами свідчить словниковий фонд індоєвропейської прамови, реконструйований М. Андрєєвим. Її носії проживали у помірній кліматичній смузі серед хвойних та мішаних лісів, річок, озер, боліт; були знайомі та гірською місцевістю, вели

рухливе мисливське господарство..., займалися рибальством та збиральництвом їстівних рослин. Серед елементів ландшафтів фігурують слова та словосполучення: лісова хаща, дерева, кущі, сук, корінь, хвоя, листя, гора, скеля, пагорб, холм, схил, ріка, озеро, болото, кочка [22]. Серед назв порід дерев і квітів фігурують сосна, ялинка, береза, дуб, бук, граб, осика, верба, тис, ясен, горіх, верес, кульбаба, конюшина, волошка, мох; тварин – ведмідь, дикий кабан, вовк, лисиця, заєць, бобер, тур, змія-вуж, миша, мурашка, комар, блоха, собака; птахів – гуска-лебідь, дика качка, журавель, лелека, ворона-грак, дятел; риба [23]. Як і у попередню, пізньопалеолітичну добу, у мезоліті орієнтування у просторі передбачало усвідомлення порядку руху основних об'єктів небесної сфери – Сонця, Місяця, сузір'їв, означення яких теж наявні у словнику індоєвропейської прамови [24].

У мезоліті продовжували пізнаватися і розширюватися знання про властивості гірських порід, мінералів. На мезолітичних поселеннях України знайдені уламки дрібнозернистого озалізованого пісковіку, темно-бурого мергелю, вохри [25].

Складовою частиною географічних знань первісного населення України, які накопичувалися протягом мезоліту були знання про погоду та клімат. Орієнтування у погодно-кліматичних умовах означало вміння спостерігати і враховувати стан атмосфери, процеси в ній, які відбувалися протягом невеликого відрізка часу, а також і у багаторічному режимі погоди у даній місцевості – кліматі.

Погодно-кліматичні умови близькі до сучасних склалися у мезоліті. Відповідно до них у лісовій та степовій смугах України з їх рослинним та тваринним світом сформувалися два типи привласнювального господарства, їх річний господарський цикл як сукупність характерних ознак конкретного типу первісної економіки, розміщених у сезонній послідовності і продиктованих природним циклом, опрацювавши значний археологічний і етнографічний матеріал реконструював відомий український вчений-історик у царині первісності Л. Залізняка.

Мезолітичні мисливці, рибалки, збирачі вели рухливий спосіб життя. Він був спричинений сезонними змінами у природі протягом року, які призводять до пересувань промислових тварин з пасовиськ на пасовища, руху риб на нерестилища, а потім у зворотному напрямі, літуванні чи зимуванні раків, моллюсків, вегетації об'єктів рослинного збиральництва. Відповідно промисловики періодично переселялися у межах своїх промислових територій. У голоцені чотири пори року весна, літо, осінь та зима у середніх географічних широтах виокремилися чітко, повторюючись щороку, а тому господарський рік їхній теж мав замкнений річний цикл й складався з чотирьох сезонів:

веснівки, літвівки, осенівки та зимівки [26]. Здійснюючи промислову діяльність протягом річного циклу, промисловики за певними прикметами визначали, передбачали, якою ймовірно може бути та чи інша пора року за погодними умовами, якими можуть бути примхи погоди протягом найближчих днів і приймали рішення та діяли відповідно до таких прогнозів. Орієнтирами слугувала поведінка диких птахів, тварин, комах, мурашок, рослин, квітів, риб. Дикі птахи, тварини, комахи, мурашки, риби дуже чутливі до змін погодних умов; по-своєму на них реагують рослини, квіти, дерева тощо.

Схарактеризуємо спочатку набутий досвід довгочасного прогнозування погодно-кліматичних умов, які з мезоліту мають місце у помірному кліматичному поясі середніх географічних широт, де спостерігається чітка зміна протягом року сезонних умов погоди і температурного режиму. Ранній приліт граків, лелек, лебедів, диких гусок і качок з великою ймовірністю визначав і ранній прихід весни – початок весняного річного господарського циклу. Навпаки, якщо дике птаство прилетить жирне і запізно, а довкола дерев лежить сніг, що тане поволі, – бути затяжній, пізній і прохолодній весні, а отже, весняний промисловий сезон затримається. Коли птахи мостили гнізда на сонячному боці дерев, вільха одягається листям перед березою, а береза дає багато соку, то й літо прогнозували дощовим та прохолодним. Якщо ж береза перед вільхою розпустить листя, дає мало соку, а птахи в'ють гнізда на тіньовій стороні дерев та ще й ранньою весною у небі блискавка, а грому не чути – літо, як правило, мало бути посушливим і спекотним. Жарке та посушливе літо водночас прогнозувалося за великою кількістю трав'яних жуків і павутиння між лісовими деревами. Прохолодну й дощову осінь віщував пізній цвіт горобини та багатий врожай диких ягід і грибів, мало – й осінь випадала сухою. Сухе й спекотне літо було провісником холодної та малосніжної зими; вологе й дощове літо і тепла осінь прогнозували тривалу і сніжну зиму; її також передбачали багатий врожай лісових горіхів і мала кількість грибів. Теплу зиму можна було передбачити за поведінкою білок, якщо вони будували гнізда високо на деревах, кроти розташовували нори з виходом на північ і не утеплювали їх; холодну – нагулювання зайцями багато жиру, хутро у них, а також лисиць, куниць, білок, лісових котів, рисей, вовків – густе, білки будували гнізда низько, дружно відлітали на південь дикі птахи, на дубах багато жолудів у поєднанні з пізнім листопадом [27].

Практичне значення для мисливсько-рибальсько-збиральницького господарства мало і короточасне прогнозування очікуваних змін погодних умов. Це допомагало підібрати взуття і одяг, вчасно

знайти природній або спорудити штучний прихисток, а то й прийняти рішення вийти на промисел чи завбачно залишитися у поселенні чи стійбищі. У теплу пору року стійку гарну погоду передбачали за наступними ознаками: ніжно-блакитне небо при слабкому вітерці, зоря золотава або жовто-рожева, удень на сонці – жарко, а увечері й вночі – прохолодно, вранці – росяно, а сонце сідає за обрій при чистому небі, без жодної хмаринки. На найближчі дні гарну погоду прогнозували ластівки і стрижі, якщо літали високо, а також роїння комарів, мошок, плетіння павуком нового павутиння, "тріщання" цвіркунів. Блакитно-сіре небо влітку й відсутність скільки-небудь помітного вітерця взагалі віщували тривалу спекотну погоду. У зимовий час сонячну морозну погоду впевнено визначали на найближчі дні багато інею на деревах, безхмарне зоряне небо вночі, ясний місяць з "ріжками", каркання воронів зранку, виття вовків біля житла та "тріщання" дерев. Наступне погіршення погоди засвідчували такі прикмети: удень і вночі літньої пори року помірно тепло, вітер змінює напрям та посилювався ввечері, хмари різного вигляду на різній височині з їхнім рухом врізнобіч; вдень небо закривали щільні хмари, а вночі – висока вологість повітря. Дощові черв'яки виповзали на поверхню перед дощем, кульбаба та фіалка закривали квіти, конюшина опускала листя та голівки, гуси й качки пірнали, риба вистрибувала з води, "шумів" ліс, плакали клен, осока, верба, мурашки ховалися у мурашник, ластівки та стрижі низько літали, тетеруки, горобці "купалися" у піску, мовчали глухарі. Коли вдень сильно парило, ймовірно могла бути сильна гроза, злива. Взимку снігові опади та заметіль віщували наступні прикмети: сонце за хмарою, місяць блідий, білі хмари рухаються низько, туманне коло довкола сонця або розірване довкола місяця, каркання вороння та галок. Після негоди покращання погоди очікувалося, коли увечері на небосхилі нарешті з'являється сонце, вітер послаблювався і змінював напрям; удень – мінлива хмарність із розривами у хмарах; місяць сідає при чистому небі, перед сходом сонця на траві роса, у низинах стелиться туман, а квіти нагідок розкриваються вранці, широко розкриваються квіти польового в'юнка тощо. Негода триватиме довго, коли на воді бульбашки, небо суцільно затягнене хмарами. Взимку вдень ясно, а надвечір небо вкривається за відсутності вітру легкими хмаринками – збережеться безсніжна морозна погода [28].

Наведені прикмети є лише частиною накопиченої за тисячоліття народної скарбниці прикмет короткочасного і довготривалого прогнозування погодних умов, які своїми витокami сягають мезоліту, але мають наукове підґрунтя.

Поява і розвиток перших географічних знань протягом пізнього палеоліту і мезоліту зумовлювалася потребами функціонування мисливсько-рибальсько-збиральницького господарства. Їх складовими частинами стали навички та вміння орієнтування на місцевості, знання ландшафтних смуг та особливостей рельєфу місцевостей, гідрологічного режиму річок та озер, географії запасів сировини і маршрутів до її покладів, вміння робити короточасні й довготривалі прогнози погодних умов. Створювався перший усний інформаційний банк даних у царині фізичної географії, з'являються перші графічні карто-схеми довкілля.

Література

1. Земледух Р. Картографія з основами топографії. Київ: Вища школа, 1993. 456 с.; Ратушняк Г. Топографія з основами картографії "УНІВЕРСУМ". Вінниця, 2002; Загородній В., Криловець М., Чернов Б. Основи топографії та картографії. Ніжин, 2011. 143 с.
2. Денисик Г. Основні етапи розвитку географії в Україні. *Географія та основи економіки в школі*. 1998. № 1; Жупанський Я. Стародавня картографічна інформація про Україну. *Український географічний журнал*. 1993. № 1.
3. Шевченко В. Національна реліквія. *Український географічний журнал*. 1994. № 1–2.
4. Загородній В., Криловець М., Чернов Б. Вказана праця. С. 21.
5. Маринич О., Шищенко П. Фізична географія України. Київ, 2003. С. 9.
6. Давня історія України: в 3 т. 1997. Т. 1. 54 с.
7. Залізняк Л. Первісна історія України. Київ, 1999. С. 25.
8. Там само. С. 28.
9. Там само. С. 34.
10. Там само. С. 37–38.
11. Там само. С. 43–44.
12. Давня історія України: у 3 т. 1997. Т. 1. С. 80.
13. Там само. С. 107.
14. Там само. С. 103.
15. Шевченко В. Вказана праця. С. 59.
16. Телегін Д. Речі говорять. Київ, 1978. С. 23.
17. Шевченко В. Вказана праця. С. 59.
18. Там само. С. 59.
19. Сеґеда С. Антропологія. Київ, 2009. С. 197.
20. Сейбутис А. Индоевропейцы: палеоэкология и природные сюжеты мифов. *Природа*. 1987. № 8. С. 103.
21. Амчиславский С., Амчиславский В. Народный календарь. Чернигов, 1991. 80 с.
22. Андреев К. Индоевропейский праязык. Москва, 1986. С. 12, 13, 28, 49, 51, 62, 91, 99, 175, 242, 270, 275, 271.
23. Там само. С. 87, 276.
24. Давня історія України: в 3 т. Київ, 1997. Т. 1. С. 147.

25. Залізняка Л. Вказана праця. С. 65.
26. Амчиславский С., Амчиславский В. Вказана праця. С. 79.
27. Там само. С. 79.

References

1. Zemleduh R. Kartografija z osnovamy topografii / R.Zemleduh. – K.: Vyshha shkola. – 1993. – 456 s.; Ratushnyak G. Topografija z osnovamy kartografii "UNIVERSUM" / G.Ratushnyak. – Vinnyca. – 2002.; Zagorodnij V., Krylovecz M., Chernov B. Osnovy topografii ta kartografii / V.Zagorodnij, M. Krylovecz, B.Chernov. – Nizhyn. – 2011. –143 s.
2. Denysyk G. Osnovni etapy rozvytku geografiji v Ukraini / G.Denysyk // Geografija ta osnovy ekonomiky v shkoli. – 1998. – № 1.; Zhupanskyj Y. Starodavnya kartografichna informacia pro Ukrainu / Y.Zhupanskyj // Ukrayinskyj geografichnyj zhurnal. – 1993. – №1.
3. Shevchenko V. Nacionalna relikvia / V.Shevchenko // Ukrayinskyj geografichnyj zhurnal. – 1994. – №1 – 2.
4. Zagorodnij V., Krylovec M., Chernov B. Vkazana praca. – S. 21.
5. Marynych O., Shyshenko P. Fizychna geografiya Ukrayiny / O.Marynych, P.Shyshenko. – K., 2003. – S.9.
6. Davnya istoriya Ukrayiny: V 3 T. – T.1. – 1997. – 54.
7. Zaliznyak L. Pervisna istoriya Ukrayiny / L.Zaliznyak. – K., 1999. – S. 25.
8. Tam samo. – S. 28.
9. Tam samo. – S. 34.
10. Tam samo. – S. 37–38.
11. Tam samo. – S. 43–44.
12. Davnya istoriya Ukrayiny: U 3 t. – T.1. – 1997. – S. 80.
13. Tam samo. – S. 107.
14. Tam samo. – S. 103.
15. Shevchenko V. Vkazana praca. – S. 59.
16. Telegin D. Rechi govoryat / D.Telegin. – K., 1978. – S. 23.
17. Shevchenko V. Vkazana praca. – S. 59.
18. Tam samo. – S. 59.
19. Segeda S. Antropologiya / S.Segeda. – K., 2009. – S. 197.
20. Sejbutys A. Indoevropejci: paleekologia pryrodni suzhety mifov / A.Sejbutys // Pryroda. – 1987. – №8 – S. 103.
21. Amchyslavskyj S., Amchyslavskyj V. Narodnyi kalendar / S.Amchyslavskyj, V.Amchyslavskyj. – Chernigov. – 1991. – 80 s.
22. Andreev K. Indoevropejskyj prayazik / N.Andreev. – M. – 1986. – S.12, 13, 28, 49, 51, 62, 91, 99, 175, 242, 270, 275, 271.
23. Tam samo. – S. 87, 276.
24. Davnya istoriya Ukrayiny: V 3 t. – T. – K., 1997. – S. 147.
25. Zaliznyak L. Vkazana praca. – S.65.
26. Amchyslavskyj S., Amchylavskyj V. Vkazana praca. – S.79.
27. Tam samo. – S.79.УДК 94(47) "9/12"

Москаленко А. Ю.

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

**Возникновение географических знаний у первобытного населения Украины
(поздний палеолит, мезолит)**

В статье рассматривается процесс возникновения и накопления географических знаний у первобытного населения Украины в позднепалеолитическое и мезолитическое время. Подчеркивается прикладной характер ранней географии, обусловленный потребностями эффективного ведения охотничье-собираательского хозяйства. Данный тип хозяйства обуславливает подвижный способ жизни, отдаленные сезонные миграции за объектами промысла. Вырабатывались умения и навыки ориентирования на местности по разнообразным природным объектам земной поверхности и небесной сферы; появляются первые картосхемы. Приходило осознание особенностей ландшафтов макро- и микрорельефа земной поверхности, имеющейся флоры и фауны. Накапливался опыт кратковременного и долговременного прогнозирования погодно-климатических условий, формировалось понятие климатической географической среды.

Ключевые слова: географические знания, ориентирование, ландшафт, рельеф, минеральные ресурсы, погода, климат.

O. Yu. Moskalenko

Candidate of Historical sciences and Associate Professor at the Department of History of Ukraine Nizhyn Mykola Gogol State University

**The genesis of geographical knowledge of the initial population of Ukraine
(late Paleolithic, Mesolithic)**

The article deals with the process of emergence and accumulation of geographical knowledge in the primitive population of Ukraine during the late Paleolithic – Mesolithic.

The applied character of early geography due to the needs of effective hunting and gathering economy is noted. This type of management determines the mobile way of life, seasonal migration for the object of hunting. Accordingly, the ability and skills of orientation on the ground with different natural objects of the earth's surface and the celestial sphere were developed. Had to realize the features of landscape bands, macro and microrelief of the earth's surface, the existing flora and fauna.

A significant factor in the acquisition of geographical knowledge was the need to provide material deposits of some of them were at a distance of ten to seven hundred kilometers from their places of residence.

Experience of short-term and long-term forecasting of weather and climatic conditions on the soil of supervision of the state of the atmosphere during different seasons of an annual economic cycle, behavior of insects, ants, animals, fishes, features of vegetation of various breeds of trees, the available condition of plants, field flowers were accumulated.

The concept of geographical environment was formed.

Key words: geographical knowledge, orientation, landscape, relief, mineral resources, weather, climate.